

2. M A T E R I A Ł Y I N O T A T K I

Pamiętnik Literacki CVI, 2015, z. 1, PL ISSN 0031-0514

MARGARITA A. KORZO Institut filosofii Rossijskoj akademii nauk, Moskwa

O TEKSTACH RELIGIJNYCH W XVI-WIECZNYCH ELEMENTARZACH POLSKICH

Do naszych czasów przetrwało niewiele XVI-wiecznych elementarzy polskich i polsko-łacińskich. Większość z nich jest mocno zdefektowana, składa się z zaledwie kilku kartek, wyklejonych z makulatury i opraw druków późniejszych¹. Z XVII w. zachowało się znacznie więcej wydań, jakkolwiek ich liczba wciąż jest dość nikła w porównaniu z następnym stuleciem.

Charakterystyczną cechą elementarzy, podobnie jak wszystkich podręczników elementarnych owych z czasów, było zestawianie dosyć skromnego materiału gramatycznego ze stosunkowo rozległym wyborem tekstów religijnych. Utał się szybko zwyczaj, że nawet do akademickich podręczników gramatyki dołączano krótkie modlitwy albo niedługi wykład podstawowych prawd wiary; teksty te były pisane mową wiązaną, najczęściej w formie dystychów. Tak profesor i rektor Akademii Krakowskiej, kanonik Jakub Parkoszowic (zm. ok. 1455), w ułożonym przez siebie traktacie o ortografii zamieszcza, między innymi, alfabet rymowany, w którym objaśnia zasady polskiej fonetyki, a zarazem – podstawowe prawdy wiary chrześcijańskiej². Analogiczne połączenie spotyka się we wczesnej tradycji czeskiej. Przykładem jest niedatowany elementarz (*Abecedár*) z początku XVI wieku. Zasługuje on na uwagę jeszcze i z tego powodu, że przeznaczony był nie tylko do nauki w szkole, ale również do użytku domowego³.

¹ Wyczerpujący katalog tych druków – zob. F. P i l a r c z y k, *Elementarze polskie. II. Materiały bibliograficzne*. Zielona Góra 1990. Na temat zawartości podręczników owej epoki zob. T. B i e Ń k o w s k i, *Książki szkolne w Polsce od XVI do połowy XVIII wieku. (Księgoznawcza problematyka badawcza)*. „Studia o Książce” t. 8 (1978). – I. J a r o s z, *Książki szkolne w Polsce w wieku XVI. (Zarys problematyki)*. „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. 21 (1978).

² Zob. J. Ł o ś, *Jakóba syna Parkoszowego traktat o ortografii polskiej*. W zb.: *Materiały i prace Komisji językowej Akademii Umiejętności w Krakowie*. T. 2, z. 2. Kraków 1907, s. 412.

³ Zaznaczono to już na karcie tytułowej: „*Chtěl-li by kdo učedníkem Páně Kristovým býti, ten každéj má tuto abecedu mentem uměti. Ty, hospodáři, kup ji do svého domu a vyučuj jí dítky své, i čeládku měj k tomu [Každý, kto chciałby być uczniem Chrystusa, musí znać to abecadlo na paměť. Ty, gospodarzu, zakup je do swego domu i naučaj swe díatky, i čeladkę naklaniaj do tejoj]*”. Cyt. za: M. D a ň k o v á, *Cedule řezané na příjem knih z Kralické tiskárny*. „Časopis Matice moravské” t. 68 (1948), nr 1/2, s. 90.

Praktyka zestawiania nawet specjalistycznych pomocy gramatycznych z bardziej lub mniej rozległymi pouczeniami katechetycznymi stanowiła cechę wszystkich konfesji. Na obszarach protestanckich (ale nie tylko) korzystano z łacińskiej gramatyki Filipa Melanchtona, razem z którą drukowano także jeden z jego wczesnych katechizmów⁴. W wypadku szkoły katolickiej, przeważnie kolegów Towarzystwa Jezusowego, za przykład może posłużyć nadzwyczaj poczytna gramatyka portugalskiego jezuita Emanuela Alwara (1526–1582/83)⁵, do której aż do XVIII w. dołączano katechizm innego słynnego jezuita – Niderlandczyka Piotra Kanizjusza (1521–1597).

Teksty religijne pełniły tu funkcję podwójną: kształtowały świadomość religijną, a ponadto za ich pomocą przyswajano umiejętność czytania. Nie da się ich więc rozpatrywać w izolacji od materiału gramatycznego, bo stanowiły z nim integralną całość, były często graficznie nie wydzielone, wplecione w tekst czytanek. Stopniowo modlitwy i fragmenty z *Pisma Świętego* uzupełniano pozbawionymi komentarzy katechizmami w formie pytań i odpowiedzi. XVI-wieczne elementarze polskie wykazują duże podobieństwo pod względem struktury i treści. Analiza zawartych tam tekstów religijnych pozwala w przybliżeniu określić możliwy krąg źródeł, a także (jakkolwiek dość ostrożnie) ustalić konfesyjne oblicze tych podręczników.

W średniowieczu rolę elementarza odgrywały niewielkiego rozmiaru (ok. 20 × 15 cm) tablice z alfabetem (w Niemczech – *Lestäflein*, *ABC-Täfelchen*; w Anglii – *hornbooks*), znane w tradycji europejskiej z około XII stulecia. Około XV w. zamieszczano na nich modlitwy *Pater noster*, *Ave Maria* i *Credo*, czyli teksty, które wierni powinni byli recytować lub śpiewać w trakcie nabożeństwa. Najwięcej tablic z tego okresu zachowało się z terenów obecnej Francji. W najwcześniejszych wydaniach (np. *Abecedarium cum precibus*. Ulm 1470) wybór owych tekstów został znacznie poszerzony i zawierał, oprócz alfabetu i wspomnianych *Pater noster*, *Ave Maria* i *Credo*, także śpiewy liturgiczne: *Magnificat* (Łk 1, 46–55), kantyk Symeona „*Nunc dimittis*” (Łk 2, 29–32), pieśń trzech młodzińców „*Benedicite, omnia opera Domini*” (Dn 3, 57–88; 3, 56), hymny „*Veni, Sancte Spiritus*” i „*Gloria in excelsis Deo*”, antyfonę „*Salve Regina*”, introit „*Requiem aeternam dona eis Domine*”⁶. Wybór tekstów religijnych w takim układzie można umownie nazwać modelem liturgicznym.

Drugi model to wybór tekstów używany w średniowiecznej katechezie parafialnej. Spotykamy go m.in. w *Ortografii* (1514–1515) słynnego prawnika i gramatyka Stanisława Zaborowskiego (zm. ok. 1530), wydanej w krakowskiej oficynie Floriana Unglera⁷. Uważa się, że gatunek podręcznika elementarnego, który dominował

⁴ Może zawierała go również *Elementa Latinae grammatices* (Kraków: Hieronim Wietor, 1526), których unikat znajduje się w zbiorach Uniwersytetu w Uppsali. Zob. *Sprawozdania z poszukiwań w Szwecji dokonanych z ramienia Akademii Umiejętności przez Eugeniusza Barwińskiego, Ludwika Birkenmajera i Jana Łosia*. Kraków 1914, s. 311.

⁵ E. Alvarus, *De institutione grammatica*. Olisipo 1572.

⁶ Zob. H. Müller, K.-A. Wirth, *Fibel (ABC-Buch)*. Hasło w: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*. Hrsg. vom Zentralinstitut für Kunstgeschichte München. Redaktion K.-A. Wirth. T. 8. München 1984, szp. 680–688.

⁷ Korzystam z wyd. 2: S. Zaborowski, *Orthographia seu modus recte scribendi et legendi Poloni-*

do czasów Komisji Edukacji Narodowej, wiele zawdzięcza właśnie dziełu Zaborowskiego. Wspomina on w przedmowie, że już wcześniej istniały drukowane elementarze w języku polskim; żaden z nich nie jest obecnie znany. Zaborowski, być może, korzystał z rękopiśmiennych pomocy gramatycznych, zarówno łacińskich, jak i polskich. Jego wybór tekstów religijnych (k. 5–5v) składa się z modlitw *Ojcze nasz*, *Zdrowaś Maryjo* (w wersji skróconej), *Wierzę*, po czym następują, w formie rymowanej: *Dekalog*, podwójne przykazanie miłości, prawo naturalne („złota zasada postępowania”) i lista grzechów śmiertelnych. Ten porządek odpowiada tzw. modłom katechizmowym, odmawianym z ludem przez kapłana po kazaniu i przyswajanym przez wiernych ze słyszenia⁸. Nie towarzyszył tym modłom żaden wykład ani komentarz. Średniowieczna katecheza parafialna, która przybiera swój ostateczny kształt po soborze laterańskim IV (1215), służyła za model dla pierwszych drukowanych elementarzy i pomocy gramatycznych w języku polskim, dobór zaś tekstów pozabawiony był jakichkolwiek cech autorskich.

Oprócz rodzimej tradycji rękopiśmiennej pewien wpływ na układ utworów religijnych w elementarzach polskich mogła wyrzucić tradycja czeska. Najstarszy ze znanych druków w języku czeskim ukazał się w oficynie Jana Günthera w Prościejowie i datowany był na 1547 rok. *Slabikár Czeský a giných náboženstvíj počátkowé: Kterýmžto wěcem Dijtky Křestianské hned zmladosti učeny býti magij* poszerza wybór, dodając *Magnificat*, kantyky Symeona i tzw. dopełnienie sprawiedliwości (*Doplňení spravedlnosti*) – fragment z kazania Chrystusa na Górze (Mt 5–7). Istotną cechą tego druku jest wzmianka o sakramentach chrztu i Wieczerzy Pańskiej (co jednoznacznie zalicza elementarz do tradycji protestanckiej) oraz o „władzy kluczy”, czyli odpuszczeniu grzechów⁹. Sakramenty, błogosławienie pokarmów i modlitwa dziękczynna po jedzeniu nie stanowiły jednostek nauczania parafialnego w okresie dawniejszym.

Warto nadmienić, że nawet w piśmiennictwie wczesnoreformacyjnym sakramenty nie należały do ogólnie przyjętego modelu wykładu materiału katechizmowego. Wprowadza je po raz pierwszy Johannes Agricola (właśc. Johannes Schneider; 1494–1566) w *Elementa pietatis congesta* (1527), następnie – Wolfgang Capito (1478–1541) w *Kinder Bericht und Fragstücke von gemeinen Punten christlichen Glaubens* (1527), Johannes Brenz (1499–1570) we *Fragstück des christlichen Glaubens* (ok. 1527–1528), Johannes Oekolampad (właśc. Johannes Huschin; 1482–1531) we *Frag und Antwort* (przed 1529)¹⁰. Dopiero po *Małym katechizmie* Marcina Lutra z 1529 r. stają się one nieodzowną częścią składową katechizmów reformatorów różnych odcieni. W elementarzach z terenów Niemiec rozdziały o sakramen-

cum idioma quam utilissimus. Kraków: Jan Haller, 1518. Przedruk części katechetycznej z wyd. 1: W. Wydra, W. R. Rzepka, *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*. Wyd. 3. Wrocław 2004, s. 315–317.

⁸ Zob. L. Bernacki, *Najdawniejszy pomnik katechizmu polskiego*. „Pamiętnik Literacki” 1910, z. 2.

⁹ Zob. J. Kubálek, J. Hendrich, F. Šimek, *Naše slabikáře. Od nejstarší doby do konce století XVIII*. Praha 1929, s. 301–311.

¹⁰ Zob. F. Cohrs, *Die evangelischen Katechismusversuche vor Luthers Enchiridion*. T. 4: *Undatierbare Katechismusversuche und Zusammenfassende Darstellung*. Berlin 1902, s. 285–287.

tach spotykamy w *Eyn Bökeschen vor de leyen vnde kinder* (Wittenberg: [Hans Weiss], 1525)¹¹ i *Educatio doctrinae puerilis* (Marburg: Andreas Kolbe, 1549)¹².

Zbliżony do czeskiego *Slabikára* z 1547 r. wybór tekstów religijnych spotykamy w wydaniu poznańskiego drukarza Piotra Sextilisa *Nauka ku czytaniu dziatekam małym pisma polskiego* (1556)¹³. Wiesław Wydra uważa, że liczne bohemizmy świadczą o sięganiu redaktorów podręcznika do źródeł czeskich i że druk Sextilisa przeznaczony był dla wyznawców osiadłej w Polsce Jednoty braci czeskich¹⁴. Ponadto poznański drukarz korzystał z przekładu psalmów Walentego Wróbla z roku około 1528, który zyskał rozgłos pierwotnie w wersji rękopiśmiennej i ukazał się drukiem dopiero w 1539 r. w oficynie Heleny Unglerowej, wdowy po Florianie¹⁵. Pewne niuanse tekstów religijnych występujących w podręczniku Sextilisa odzwierciedlają specyfikę polskiego (a także i czeskiego) średniowiecznego nabożeństwa. Tak więc druga część modlitwy *Zdrowaś Maryjo* zawiera nie mające odpowiednika w tekstach biblijnych błaganie skierowane do matki Bogurodzicy – św. Anny („I błogosławiona niechaj będzie najuczliwsza Matka twoja, święta Anna, z który krom zmayı poszło ciało twoje dziewicze”)¹⁶. *Zdrowaś Maryjo* w takiej wersji spotykamy również w późniejszych polskich modlitewnikach¹⁷.

Podobny wybór tekstów religijnych (*Ojcze nasz*, *Zdrowaś Maryjo*, *Skład Apostolski*, *Dekalog*, przykazanie miłości, uczynki miłosierdzia, siedem grzechów śmiertelnych, dary Ducha Świętego, błogosławieństwa, modlitwy do Ducha Świętego, *Magnificat* i psalm 130 (129)) występuje, z pewnymi uzupełnieniami, w szeregu wydań późniejszych¹⁸. Sięganie do modelu średniowiecznej katechazy parafialnej może świadczyć, iż owe podręczniki powstawały w ramach tradycji katolickiej.

Ponadto mamy do dyspozycji szereg fragmentów XVI-wiecznych elementarzy polskich albo polsko-łacińskich, jednak wchodzące w ich skład teksty religijne nie odpowiadają opisanym tutaj modelom. Pod względem treści da się je umownie podzielić na dwie grupy.

Pierwszą stanowią podręczniki wzorujące się na *Małym katechizmie* Lutra. W tym wypadku konfesyjne oblicze elementarzy jest dość wyraźne. Teksty religijne

¹¹ Zob. L. Boyer, *Drei kaum bekannte Abc-Büchlein aus dem 16. Jahrhundert*. W zb.: *Geschichte der Fibel*. Hrsg. A. Grömminger. Frankfurt am Main 2002, s. 228.

¹² *Educatio doctrinae puerilis. Kinderlehre in deutscher und lateinischer Sprache 1549*. Herausgegeben und mit einem Nachwort versehen von J. Schilling. Marburg 1987.

¹³ Podobizna fototypiczna unikatku ze zbiorów Herzog August Bibliothek w Wolfenbüttel (sygn. A:63 Gram.) w dodatkach do artykułu: J. Pirożyński, *O poznańskim drukarzu Piotrze Sextilisie z Obrzycka i o polskich elementarzach XVI w.* „Studia Historyczne” 1985, z. 1.

¹⁴ W. Wydra, *O najdawniejszej drukowanej książce w Poznaniu*. Poznań 2003, s. 21–23.

¹⁵ Zob. *ibidem*, s. 18–19.

¹⁶ Teksty staropolskie przytaczane są w pisowni zmodernizowanej.

¹⁷ Zob. E. Kędelska, „Ave Maria” i hasła „Maryjne” w słownikach polskich i czeskich XVI w. „Slavia Occidentalis” t. 50 (1995), s. 16.

¹⁸ Do tej linii podręczników dają się zaliczyć: *Nauka ku czytaniu pisma polskiego dla panienek młodych*. [Kraków]: Marcin Filipowski, 1622 (Bibl. Uniwersytetu Warszawskiego, Sd.712.175). – *Dla dziatek nauka czytania pisma polskiego*. Wilno: b.dr., 1633 (Bibl. Jagiellońska, 51965 Ifasc.). – *Nauka czytania pisma polskiego dla małych dziatek*. Kraków: b.dr., 1710 (Muzeum Książki, Rosyjska Bibl. Państwowa, 8°. polsk.). – [Elementarz]. Gdańsk: Jan Friderik Bartels, 1766–1770(?) (Bibl. Jagiellońska, 586064 I).

podane są w kolejności: *Dekalog*, *Skład Apostolski*, *Ojciec nasz*, fragmenty o sakramencie chrztu (Mt 28, 18–20; Mk 16, 15–16), „władzy kluczy” (Mt 18, 18; J 20, 22–23) i sakramencie Wieczerzy (Mt 26, 26–29) – owa kolejność miała u Lutra istotne uzasadnienie teologiczne¹⁹. Podręczniki te zawierały również modlitwy z *Matego katechizmu*, które należało odmawiać rano i wieczorem, a także ułożone na podstawie psalmów błogosławienie pokarmów (Ps 145 (144), 15–16) i podziękowanie po jedzeniu (Ps 118 (117), 1; 147 (146–147), 9–11).

Do tej grupy zalicza się *Nauka krótka ku czytaniu pisma polskiego*, która najprawdopodobniej wyszła spod prasy krakowskiej Drukarni Łazarzowej Jana Januszowskiego w drugiej połowie XVI wieku²⁰. Zachowała się jako makulatura, wyklejona przez Żegotę Paulego w 1877 r. z nieznannej oprawy – są to fragmenty korektowej, jednostronnie zadrukowanej odbitki (nie rozcięty arkusz składki A), obejmującej część karty tytułowej, 3 całe strony oraz 8 różnej wielkości fragmentów kart. Jedna z nich zawiera fragment drzeworytu przedstawiającego koguta²¹. Druk nie przekraczał objętości 16 kart.

Elementarz miał rozbudowaną partię katechizmową, o czym świadczy fakt, iż na zachowanych kartach poszczególne fragmenty druku nazwane zostały „częściami katechizmu”. Jest ich razem 6 (o takiej kompozycji mówi już krótka uwaga wstępna na karcie 3), składają się one tylko ze sformułowań poszczególnych prawd wiary i nie zawierają żadnego wykładu. Zachowały się przykazania *Dekalogu* (od szóstego po dziesiąte), fragment *Credo*, 3 ostatnie zwrotki *Modlitwy Pańskiej* z doksologią, urywek „o władzy kluczy” i koniec spowiedzi powszechnej („[...]wa Bożego proszę, abys cie[...] grzeszyli, słowem Bożym po[...]rzyli, ja chcę żywota mego grzesznego za pomocą Bożą polepszyć, a grzechów się na potym warować. Amen”). W najlepszym stanie jest „szósta część katechizmu: O wieczerzy Pańskiej”, a także 5 modlitw, które dosłownie odpowiadają modlitwom spotykanym w polskich tłumaczeniach *Matego katechizmu*²².

Analogiczne tendencje – czyli podanie materiału religijnego według schematu *Matego katechizmu* wraz z ułożonymi przez Lutra modlitwami – spotykamy na terenach Niemiec dość wcześnie²³. Cechowały one również pewne elementarze dru-

¹⁹ Zob. *Evangelischer Gottesdienst. Quellen zu seiner Geschichte*. Hrsg. W. Herbst. Wyd. 2. Göttingen 1992, s. 69–87.

²⁰ Bibl. Jagiellońska, Cim. 764. Opis: K. Estreicher, *Bibliografia polska*. T. 23. Kraków 1910, s. 62. – F. Pilarczyk, *Elementarze polskie od ich XVI-wiecznych początków do II wojny światowej. Próba monografii księgoznawczej*. Zielona Góra 2003, s. ???, poz. 1312. Do książki Pilarczyka odsyłam dalej skrótem P, po którym podaję numer strony i, ewentualnie, pozycji bibliograficznej.

²¹ Zob. *Katalog poloników XVI wieku Biblioteki Jagiellońskiej*. T. 2. Red. M. Malicki, E. Zwino-grodzka. Kraków 1994, s. ???, poz. 1708. – P 71. Autor hasła *Elementarz w Encyklopedyi wychowawczej* (Red. J. T. Lubomirski [i in.]. T. 3. Warszawa 1885, s. 477–478) oraz J. Madeja (*Elementarze, ich dzieje, rola i stan współczesny*. Katowice 1946, s. 13–14) uważają, że druk ukazał się w Królewcu u J. Daubmanna. Madeja nawet twierdzi, iż kompletny egzemplarz znajdował się w zbiorach Trinity College w Cambridge. Na razie nie udało się go odnaleźć.

²² *Enchiridion. Catechismus Mały prze Plebany y kaznodzieie niedouczzone y lud prosty*. Królewiec: Jan Daubmann, 1562, k. 47v–50v. – *Katechismik, Albo Nauka Krześciańska przez D. Marcina Luthera zacnego Theologa napisany*. Toruń: Andrzej Koteniusz, 1591, k. C7–C8v. – [*Enchiridion*]. Królewiec: Jerzy Osterberger, 1593, k. F7v–Gv.

²³ *Das Alphabetbüchlin*. Marburg: Franciscus Rhode, 1533. – Dwa podręczniki V. Ickelsame-

kowane w języku chorwackim, zarówno cyrylicą, jak i głagolicą²⁴; w tradycji czeskiej katechizm ojca reformacji wywarł znaczący wpływ na podręczniki elementarne Jednoty braci czeskich, które publikowano na przełomie XVI i XVII w. po czesku (*Začátkové učení dítek křesťanských*) i w wersji łacińskiej (*Christianae iuventutis instituendae rudimenta*)²⁵.

Zauważmy na marginesie, że w Polsce modlitwy z *Matego katechizmu* występują ponadto w dość popularnych w XVI w. wokabularzach albo rozmówkach polsko-niemieckich, czyli w podręcznikach służących do nauki języków obcych. Pierwsza edycja datowana jest na 1522 lub 1523 rok²⁶, kolejna – na 1539 rok²⁷. O ich pożyteczności świadczą chociażby liczne przedruki wokabularzy²⁸ i szerokie geograficzne rozprzestrzenienie wydań, sięgające terenów współczesnej Ukrainy Zachodniej²⁹. Zamieszczony w nich materiał gramatyczny był o wiele obszerniejszy od tego w elementarzach. Drukowano w wokabularzach również wyjątek z czytanki o Marchołcie i królu Salomonie³⁰, wzory listów, ewentualnie – kilka pieśni religijnych. Materiał religijny składał się z nieco poszerzonych modlitw Lutra, *Ojciec nasz*, dziesięciorga przykazań i *Credo*.

Do drugiej ze wspomnianych grup elementarzy polskich należą teksty religijne, których skład nie odpowiada opisanym wyżej modelom. Należałoby tu zaliczyć fragmenty elementarza polsko-łacińskiego z około 1550 r., wytłoczonego – być może – w krakowskiej oficynie Łazarza Andrysowicza³¹. Jest to wydobyta z oprawy makulatura: karta [1], częściowo uszkodzona, oraz blisko jedna czwarta karty poprzedzającej³². Fragment zawiera sylaby dwuliterowe, ostatnią zwrotkę „złotej zasady postępowania” (Mt 7, 12), „wypełnienie zakonu” (Rz 13, 10), spotykana już w podręczniku *Sextilisa* rymowaną „summę zakonu” (na podstawie Łk 6, 31); dalej następują tematycznie podzielone cytaty z *Nowego Testamentu*, które da się łatwo

r a: *Lesebüchlein* i *Die rechte weis aufs kurtzist lesen zu lernen* (Marburg: Franciscus Rhode, 1534).

²⁴ Tybinga: Primož Trubar, 1561 (dwie edycje – cyrylicą i głagolicą); Tybinga: b.dr., 1564 (czcionka mieszana – cyrylicą, głagolicą i łacińską). Zob. A. A. Kruming, *Pierwopieczatnuje stawianskije bukwarie*. W zb.: *Fiodorowskije cztienija* 1983. Ried. Je. L. Niemirowskij, Moskwa 1987, s. 79–80, 95–96, 99–100. – S. O. Wiałowa, *Iz istorii głagoliczeskich bukwariej*. „Kniga” t. 77 (1999).

²⁵ Zob. M. Boháčová, *Ediční program ivančické a kralické tiskárny bratrské*. „Z kralické tvrže” t. 10 (1978–1979), s. 16–17.

²⁶ Kraków: Florian Ungler (zachowała się we fragmencie: Bibl. Jagiellońska, Cim. 5489).

²⁷ Kraków: Hieronim Wietor (Bibl. Czartoryskich, Cim. 609 I). Tytuł podał Wietor w przedmowie w podwójnej wersji: *Książki polskie i niemieckie oraz Książki, albo Oracjonalik*.

²⁸ Królewiec: Jan Daubmann, 1558, 1566, 1571; Jerzy Osterberger, 1580, 1587, 1595; Marcin Rode, 1607. – Toruń: Andrzej Koteniusz, 1590, 1596, 1603; Augustyn Ferber, 1611. – Wrocław: Jerzy Baumann, 1615, 1631, 1641.

²⁹ Zob. Estreicher, *op. cit.*, t. 33 (1939), s. 234–238. – A. Lewicka-Kamińska, *Pod jakim tytułem ukazał się „Wokabularz” Wietora?* „Przegląd Biblioteczny” 1961, z. 2.

³⁰ Edycja drukowana tej apokryficznej powieści ukazała się pod tytułem *Rozmowy, które miał król Salomon mądry z Marchołem grubym a sprosnym, a uszakoż, jako o niem powiedają, barzo z wymownym* (Kraków: Hieronim Wietor, 1521).

³¹ Bibl. Jagiellońska, Cim. 0.912. Pilarczyk (P 334, poz. 642) również uważa, iż chodzi o oficynę Ł. Andrysowicza. Stary katalog kartkowy Biblioteki Jagiellońskiej podaje H. Wietora.

³² Zob. *Katalog poloników XVI wieku Biblioteki Jagiellońskiej*, t. 1 (1992), s. ???, poz. 684.

zidentyfikować: *Perfectio Legis* (Rz 10, 4), *Voluntas Patris* (J 6, 40), *Vita aeterna* (J 17, 3), *Dilectio Dei erga nos* (J 3, 16), *Christi benigna invitatio* (Mt 11, 28).

Franciszek Pilarczyk (P 71) wysunął przypuszczenie, iż „zachowany tekst sugeruje, że całość była połączeniem elementarza z katechizmem”. Jakkolwiek ułamek druku jest dość mały, można z dużym prawdopodobieństwem stwierdzić, na jakim modelu wzorowali się jego redaktorzy, ponieważ analogiczne pod względem treści elementarze spotykamy we wczesnoreformacyjnym piśmiennictwie w Niemczech.

Chodzi tu o popularne „Spruchbücher”, których powstanie wiele zawdzięcza pracom Filipa Melanchtona³³: właśnie one stanowiły wzór dla wszystkich późniejszych wydań tego typu³⁴. Składające się z tematycznie uporządkowanych, nie komentowanych ustępów biblijnych „Spruchbücher” były wykorzystywane tak w nauczaniu szkolnym, jak i w domu – dla formacji duchowej i dla nabożeństwa prywatnego. Reformatorzy pierwszej generacji zdawali sobie sprawę z tego, że niełatwo jest sporządzić zwięzły wykład podstawowych prawd wiary na użytek zarówno praktyki szkolnej, jak domowej. Tę funkcję katechizmu uniwersalnego pełniły właśnie „Spruchbücher”³⁵.

Zgodnie z intencją reformacyjnych pedagogów chodziło o uczenie się fragmentów biblijnych na pamięć. Poczytność „Spruchbücher” da się wytłumaczyć szczególnie rolą przypisywaną *Pismu Świętemu* w duchowej formacji wiernych: traktowano je jako wartość samą w sobie, a nie tylko jako ilustrację do poszczególnych pouczeń katechetycznych. Doceniając znaczenie zapamiętywania tekstów biblijnych w procesie edukacyjnym, Luter dwukrotnie opublikował w 1526 r. *Ein Büchlein für die Kinder gebessert und gemehrt*. W roku zaś 1529, poza wydaniem swych katechizmów, ułożył tzw. *Kinderbibel* – w ciągu XVI w. ukazało się jej 25 edycji w języku niemieckim i 4 po łacinie³⁶. Słynny *Haustafel* reformatora – wybór cytatów biblijnych o obowiązkach rozmaitych stanów i grup społecznych, zamieszczany jako dodatek do wszystkich wydań *Małego katechizmu* – także pomyślany był jako „Memorierstoff”, uczono go bowiem na pamięć³⁷. Szerokiemu rozprzestrzenianiu się *Pisma Świętego* służyły również pieśni religijne, tworzone przez reformatorów różnych odcieni.

Układ „Spruchbücher” przeszedł w XVI w. pewną ewolucję. Opracowane przez Melanchtona *Pouczenie dla wizytatorów* (*Unterricht der Visitatoren*, 1528) wylicza

³³ Zob. M. H. Jung, *Frömmigkeit und Theologie bei Philipp Melancthon. Das Gebet im Leben und in der Lehre des Reformators*. Tübingen 1998, s. 218.

³⁴ Zob. Ch. Weismann, *Die Katechismen des Johannes Brenz. T. 1: Die Entstehungs-, Text- und Wirkungsgeschichte*. Berlin – New York 1990, s. 205, 486.

³⁵ Zob. J. Schoell, *Spruchbuch*. Hasło w: *Religion in Geschichte und Gegenwart*. Wyd. 2, zmien. Hrsg. H. Gunkel, L. Zscharnack. T. 5. Tübingen 1931.

³⁶ Zob. A. E. Schnepfer, *Goldene Buchstaben ins Herz schreiben. Die Rolle des Memorierens in religiösen Bildungsprozessen*. Göttingen 2012, s. 78–80, 86, 94–99.

³⁷ W myśl poglądów pedagogicznych Lutera, dzieci mogłyby przyswajać biblijne sentencje już w trakcie kazania i później recytować je z pamięci w gronie domowników, przyczyniając się w ten sposób także do ich formacji duchowej. W przedmowie do *Deutsche Messe* (1526) reformator charakteryzuje możliwą metodę przyswajania porównując biblijne sentencje do monet, które dzieci powinny tematycznie sortować i wkładać do różnych sakiewek. Zob. *Martin Luther deutsch. Die Werke Martin Luthers in neuer Auswahl für die Gegenwart*. Hrsg. K. Aland. T. 6: *Kirche und Gemeinde*. Stuttgart-Göttingen 1966, s. 92–93.

szereg psalmów, których pod kierownictwem nauczyciela należało nauczyć dzieci w szkole³⁸. Owe psalmy, a także wybór ustępów z *Księgi Przysłów* i *Mądrości Syrachy* stanowiły na początku trzon „Spruchbücher”. Z czasem składający się na nie materiał religijny zostaje tematycznie uporządkowany. Przeważają czytania biblijne podane w porządku roku liturgicznego. Zdaniem Johanna M. Reu, dopiero od drugiej połowy lat siedemdziesiątych XVI stulecia porządkowano passusy z *Pisma Świętego* także według kolejności poszczególnych części katechizmu³⁹. Jakkolwiek pojedyncze przykłady takiej kompozycji spotykamy już znacznie wcześniej⁴⁰.

Fragment elementarza krakowskiego z około 1550 r. powtarza w całości wstępną część rozdziału *Spruchsammlung* z małej czytanki *Syllabas per discendi Ratio. Pueris analphabetis*, ułożonej około 1526 r. przez sympatyka idei protestanckich, Benedykta Otho. Zajmował on wtedy posadę nauczyciela w formalnie jeszcze katolickiej szkole w Lipsku (Schola Senatus Lipsensis, inaczej – Leipziger Nikolaischule). Mamy do dyspozycji tylko drugą edycję czytanki (Leipzig: Melchior Lotterus, 1527)⁴¹. Ze sporządzonej przez Łukasza Otho, będącego bratem Benedykta, przedmowy wynika, iż brał on czynny udział w redagowaniu drugiej edycji; mógł on również poprawiać *Spruchsammlung*. Rozdział ten składa się z dwóch części. Pierwszą stanowią modlitwy *Ojcze nasz*, *Zdrowaś Maryjo* i *Wierzę*, psalmy 67 i 127, przykazania *Dekalogu*. Część druga to tematycznie uporządkowane i nie komentowane ustępy z ksiąg *Nowego Testamentu* w kolejności odzwierciedlającej historię zbawienia: *Summa Legis* (Mt 7, 12; 22, 37–39; Rz 13, 9–10), *Perfectio Legis*, *Voluntas Patris*, *Vita aeterna*, *Dilectio Dei erga nos*, *Christi benigna invitatio*, *Mediator Christi* (J 14, 6; Mt 7, 7; 21, 22), *Propiciatio pro peccatis* (1 J 2, 1–2; Mt 9, 13), *Confessio Christi* (Mt 10, 32; Rz 10, 10), *Crux ferenda* (Mt 10, 38), *Adversus traditiones humanas* (Mt 15, 13), *Offensio parvulorum* (Mt 18, 6–7), *Christi praesentia* (Mt 18, 20), *Merces renuntiantium omnibus propter Christi nomen* (Mt 19, 29; 22, 14), lista ośmiu błogosławieństw ewangelicznych, *Christi venturus iudex* (Mt 25, 31–46).

Ferdinand Cohrs przypuszcza, że bracia Otho mogli się wzorować na podręczniku gramatyki Filipa Melanchtona, który ukazał się w 1523 r. po łacinie, pod tytułem *Enchiridion elementorum puerilium*, i za rok – w języku niemieckim, jako *Handbüchlein wie man die Kinder zu geschrift und lese halten soll*⁴². Melanchton zaznacza w przedmowie, że chodzi mu nie tyle o nauczanie języka, ile o to, by dzieci wzrastały w pobożności. Wybór tekstów religijnych zawierał modlitwy *Ojcze nasz*, *Zdrowaś Maryjo* i *Wierzę*, psalm 66, dziesięcioro przykazań, Kazanie Chrystusa na Górze, zasady życia chrześcijanina z Rz 12, opis Ostatniej Wieczerzy na podstawie J 13 oraz psalm 127. Jako dodatek Melanchton zamieścił *Dicta Sapientum*, *Erasmus Roterodamo interprete* (moralizujące sentencje myślicieli różnych epok, w tym greckich), a także wybór modlitw w porządku *horae canonicae*, które ułożył osobiście dla prowadzonej przez siebie szkoły; modlitwy powinny były „obejmować” przebieg

³⁸ Zob. D. Martin *Luthers Werke*. Kritische Gesamtausgabe. Dział 1, t. 26. Weimar 1909, s. 239.

³⁹ J. M. Reu, *Quellen zur Geschichte des biblischen Unterrichts*. Gütersloh 1906, s. LXXV–CIII.

⁴⁰ M. Bucer, *Der kürtzer Catechismus*. Straßburg: Wendel Rihel, 1543.

⁴¹ Przedruk: Cohrs, *op. cit.*, s. 176–181.

⁴² Przedruk obu wersji: *Supplementa Melanchthoniana*. T. 5: *Schriften zur praktischen Theologie*, cz. 1: *Katechetische Schriften*. Hrsg. F. Cohrs. Frankfurt 1968, s. 20–56.

całego dnia uczniów. Cecha charakterystyczna tego podręcznika to połączenie jednostek katechetycznych z tekstami biblijnymi i modlitwami oraz całkowita rezygnacja autora z ich wykładu⁴³.

Pierwsza część *Spruchsammlung* w czytance braci Otho w istocie wykazuje duże podobieństwo do *Enchiridion* [...] Melanchtona. Prawie wszystkie cytaty biblijne pochodzą z *Nowego Testamentu* w przekładzie Erazma z Rotterdamu (1516). Psalmi zaś 67 i 127 cytowane są w wersji odmiennej zarówno od *Wulgaty*, jak i od Erazma, która odpowiada zamieszczonej w edycji *Enchiridion* [...] z około 1525 roku. Druk ten zawiera ponadto wstępne sentencje z rozdziału *Dicta Sapientum* podręcznika Melanchtona⁴⁴.

Bracia Otho mogli sięgać także do niewielkiej książeczki *Etliche spruch darynn das gantz Christlich leben gefasset ist*, którą Melanchton sporządził przed 1527 rokiem⁴⁵. Jest to w istocie pierwsze wydanie należące do typu ewangelicznych „Spruchbücher”⁴⁶ i właśnie ono posłużyło za wzór dla wielu książek tego rodzaju⁴⁷.

Poszerzona edycja z około 1529 r. nie jest dostępna; edycja z 1527 r. składa się z 22 ustępów z ksiąg *Starego Testamentu* i 46 – z *Nowego*, które podzielone są tematycznie na 6 części: „*Von Busse und Furcht des erschrecklichen Zorns Gottes und dem Anfang christlichen Lebens*”, „*Vom Glauben*”, „*Von Creutz und ubung des Glaubens und Gebett*”, „*Von Übung des Glaubens in Sorge der Nahrung oder dergleichen zeitlichen Anliegen*”, „*Von guten Werken, Gehorsam, gegen die Obrigkeit, von Liebe des Nächsten, von Keuschheit*”, „*Vom ehelichen Leben*”. Dodatki zawierają rozważania „*Unterschied zwischen weltlicher und christlicher Frömmigkeit*”, modlitwy na rano i wieczór, psalm 127.

Jakkolwiek „Spruchbücher” braci Otho oraz Melanchtona należą do tego samego gatunku, ich układ wewnętrzny bardzo się różni. Dla polskiej tradycji i dla elementarza polsko-lacińskiego z około 1550 r. właśnie praca braci Otho odegrała rolę pewnego wzorca do naśladowania.

Do gatunku „Spruchbücher” da się zaliczyć (choć z pewnymi ograniczeniami) dość duży jak na te czasy, bo 43-kartkowy dwujęzyczny podręcznik *Elementaria institutio Latini sermonis, et pietatis Christianae* z roku 1575, wytłoczony przez słynnego krakowskiego drukarza i kalwinistę Macieja Wirzbięte (1523–1605)⁴⁸. Unikatowy egzemplarz zachował się w tzw. konwolucie sofijskim, składającym się z szeregu elementarzy wydanych w Rzeczypospolitej cyrylicą i lacińką na przełomie

⁴³ Zob. Jung, *op. cit.*, s. 126–131.

⁴⁴ Zob. Cohrs, *op. cit.*, s. 169–172.

⁴⁵ Wittenbergae: Simphoria Reinhart. Przedruk: Cohrs, *op. cit.*, t. 2 (1900): *Die evangelischen Katechismusversuche aus den Jahren 1527–1528*, s. 243–259. *Etliche spruch* [...] drukowano także jako dodatek do katechizmów J. Brenza (przedruk: *ibidem*, s. 230) i w poszczególnych wydaniach *Betbüchlein* Lutra (przedruk: *ibidem*, t. 1 (1900): *Die evangelischen Katechismusversuche aus den Jahren 1522–1526*, s. 8).

⁴⁶ Zob. Jung, *op. cit.*, s. 218.

⁴⁷ Można tu np. wymienić K. Hegendorfera (1500–1540) *Christiana studiosae iuventutis institutio* (Haguenau: Johann Setzer, 1526; ostatni rozdział zatytułowany *Insignes loci e scripturis sanctis*) i J. Pinicianusa (1477/78–1542) *Praecepta ac Doctrinae Domini nostri Iesu Christi, parvulis in ludis literariis tradendae* (Augustae: Siluanus Otmar, 1529).

⁴⁸ Zob. *Polonia typographica saeculi sedecimi*. Red. A. Kawecka-Gryczowa. Z. 11. Oprac. ... Wrocław 1981, s. 58, poz. 98. – P 71.

XVI i XVII wieku⁴⁹. Sądząc z krótkiej przedmowy, jest to druga edycja opublikowanego nieco wcześniej podręcznika *Preces seu institutiones*. Owa edycja została w bibliografii odnotowana jako niezachowana⁵⁰.

Dwujęzyczny podręcznik Wirzbięty przytacza jedną linię tekstu łacińskiego (złożonego antykwą), jedną – polskiego (szwabachą), tytuły poszczególnych części i rozdziałów podane są tylko po łacinie. W części początkowej szereg fragmentów nie ma tłumaczenia polskiego. *Institutio* zawiera znacznie rozbudowaną część katechizmową, podzieloną na 4 duże rozdziały: obowiązki chrześcijanina wobec Boga („*Quidnam pensi Deo debeant homo Christianus*”) i wobec bliźniego („*Quid proximo suo solvere debeat*”), o doskonaleniu duszy („*Quomodo animus excolendus*”) oraz o trosce o ciało („*Quomodo corpus curandum sit*”). Liczba ustępów biblijnych u Wirzbięty jest o wiele większa niż u Melanchtona i braci Otho. Pilarczyk uważa, iż drukarz krakowski „prawdopodobnie sam dokonał przekładów zamieszczonych tu psalmów. Jego autorstwa są też zapewne liczne parafrazy wersetów z wielu ksiąg *Biblii* [...]”⁵¹.

Rozdział pierwszy podręcznika (k. A4v–B6) ułożony został w porządku codziennego prywatnego nabożeństwa. Rozpoczyna go modlitwa poranna (inc. „Wszechmogący Boże, który nas, grzeszne, ku początku tego dnia nie naszymi zasługami, ale Twą najświętszą miłością przyścisnąć dopuściłeś”), *Ojciec nasz*, *Zdrowaś Maryjo*, *Wierzę* (ze wskazaniem, kto z apostołów dany artykuł wyznania wiary ułożył⁵²), *Invocatio Sancti Spiritus* (inc. „Przyjdź, Święty Duchu, napełń Twych serca wiernych”) z modlitwą „Boże, który serca wiernych Świętego Ducha oświeceniem nauczyłeś”. Dalej następuje krótka uwaga o zachowaniu się dziecka w kościele: „Niech wie dziecko kościoł nie jaskinią łotrowską być, ale dom modlitwy. A dlatego nie gielę, nie śmiechy, nie rozpustności będzie sprawował w nim, ale gdy śpiewania

⁴⁹ Opis konwolutu: F. Kopera, *Druki polskie w Bułgarskim Muzeum Narodowym w Zofii*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” 1901, nr 2, szp. 366–368. – A. I. Sobolewskij, *Dwie bibliograficzne riedkosti*. „Cztienija w Istoriceskom obszczestwie Niestora Letopisca” t. 12 (1898), s. 12–21. Fotokopia Bibl. Narodowej (Fot.4°.714adl.).

⁵⁰ Zob. *Polonia typographica saeculi sedecimi*, z. 11, s. 6. W trakcie kwerend w Bibliotece Narodowej udało się ostatnio przypadkiem odnaleźć drugi egzemplarz wydania *Elementaria institutio Latini sermonis*. Katalog BN notuje ten druk jako modlitewnik polsko-łaciński z XVI w. (sygn. XVI.0.433adl.). Nie posiada on karty tytułowej ani końca, zawiera tylko składki B3–E7 i jest oprawiony wspólnie z XVII-wieczną edycją katechizmu P. Kanizjusza. Egzemplarze warszawski i sofijski są identyczne pod względem treści, ale mają różną paginację, ponadto warszawski zaznacza księgi biblijne liczbami arabskimi, sofijski zaś – przeważnie rzymskimi. Odnaleziony druk można uznać za zaginioną edycję *Preces seu institutiones*. Uzupełnia to naszą wiedzę o historii drukarni, której działalność doczekała się już wszechstronnego opracowania przez A. Kawecką-Gryczową.

⁵¹ F. Pilarczyk, „*Biblia*” w *elementarzach staropolskich*. W zb.: „*Nowy Testament*” w *dziejach i kulturze Europy. 450 rocznica przekładu „Nowego Testamentu” przez Mikołaja Jakubicę na język dolnoślązki*. Red. T. Jaworski, W. Pyżewicz. Zielona Góra 2001, s. 192.

⁵² Podanie imion apostołów spotykamy w szeregu polskich średniowiecznych rękopisów (zob. np. Wydra, *Rzepka*, op. cit., s. 24), a także w poszczególnych katechizmach i gramatykach z pierwszej połowy XVI stulecia (zob. np. J. Pinicianus, *Brevis institutio de octo partibus orationis*. Augustae: Siluanus Otmar, 1522, k. 57). W czasach późniejszych było to zjawiskiem dość rzadkim w elementarzach polskich i katechizmach zwolenników reformacji, stanowiąc cechą charakterystyczną przeważnie tekstów powstałych w obozie katolickim.

czas jest, niech czyni to najpocziwiej. A od śpiewania wolny, niech wyznawa grzechy swe Panu...” (k. A7). Na nabożeństwo codzienne składają się również antyfony „*Ne reminiscaris Deum*” (na podstawie Ps 79, 8), psalm pokutny 51 (50), modlitwa „*Pro cuncto etiam populo*”⁵³, psalmy 67 (66) („*Deus misereatur nostri et benedicat nobis*”) i 8 („*Domine Dominator noster*”), a także szereg modlitw: przed pokarmem i dziękczynna po pokarmie (w obu wypadkach zamieszczono dwie wersje – krótką i rozszerzoną) oraz przed pójściem do snu. *Benedictio mensae brevissima* („Błogosław nas, Panie, i te dary, których z Twojej szczodroblewości pożywać mamy [...]”) i krótką wersję *Gratiarum actio sumpto cibo* („Czynimy Tobie dzięki, wszechmogący Boże, za wszystkie dobrodziejstwa Twe [...]”) spotykamy już we wspomnianej książeczce dla laików i dzieci *Eyn Bökeschen vor de leyen unde kinder* z 1525 roku⁵⁴. Później drukowano ją wielokrotnie jako *Biblię laicką*⁵⁵.

Rozdział drugi podręcznika (k. B6–C7) zawiera spis ułożonych z cytatów biblijnych obowiązków chrześcijanina wobec różnych grup społecznych i kategorii bliźnich. Wirzbięta poprzestaje na 14 grupach („Bliźni człowieczy rozmaici są, z których najczelniejsze tylko tu wyliczymy”): obowiązki wobec nauczycieli Słowa Bożego i naśladowców tegoż Słowa; dzieci wobec rodziców i rodziców wobec dzieci; w stosunku do władzy świeckiej, przyjaciół i nieprzyjaciół; obowiązki panów wobec poddanych i poddanych wobec panów; w stosunku do najemników, ludzi starszych, biednych, grzeszników, wszystkich chrześcijan.

Kompozycja tego rozdziału przypomina *Haustafel* albo *Tabulae oeconomicae* z *Małego katechizmu* Lutra, jakkolwiek nie wszystkie stany są takie same⁵⁶. W polskich tłumaczeniach nazywano ów rozdział *Tablicą domową*. Tradycyjnie *Haustafel* był zbudowany wyłącznie z cytatów biblijnych i nie zawierał żadnego wykładu; tablica stanowiła element strukturalny ewangelickiego *Katechizmu heidelberskiego* z 1563 r. oraz szeregu katechizmów i *Ordynacji kościelnych* w Niemczech.

Rozdział trzeci podręcznika Wirzbięty (*O doskonaleniu duszy*; k. C7–E4v⁵⁷) prawie w całości odpowiada *Spruchsammlung* braci Otho. Zamianie ulega kolejność poszczególnych fragmentów:

⁵³ Modlitwa składa się z 8 ostatnich strof, czyli z części nierymowanej łacińskiego hymnu *Te Deum laudamus*, który zazwyczaj nazywano wyznaniem wiary św. Augustyna i św. Ambrożego. Owa część nierymowana z kolei jest ułożona z fragmentów psalmicznych: 27, 9; 144, 2; 122, 3a; 32, 22; 30, 2a. Odmawiana podczas jutrzni, weszła ona w skład hymnu ewentualnie później. Modlitwa zawarta w podręczniku Wirzbięty nie jest tożsama z wersją *Te Deum* wydaną przez niego w *Psalterzu Dawida onego Świętego a wieczney pamięci godnego Krola y Proroka: teraz nowo na piosneczki po Polsku przełożonego [...]*. Kraków 1558, k. 176v.

⁵⁴ W tym samym roku ukazała się wersja łacińska *Quo pacto statim a primis annis pueri debeant in Christianismo institui libellus perutilis*. Przedruk: C o h r s, op. cit., t. 1, s. 194–241.

⁵⁵ Zob. Boyer, op. cit., s. 219.

⁵⁶ Por. u Lutra (w: *Księgi wyznaniowe Kościoła Luterńskiego*. Bielsko-Biała 1999, s. 53–55): dla biskupów, proboszczów i kaznodziejów; co winni chrześcijanie nauczycielom i duszpasterzom swoim; o zwierzchności świeckiej; co winni są poddani zwierzchności; dla mężów; dla żon; dla rodziców; dla dzieci; dla pracowników i pracownic domowych oraz dla robotników; dla przełożonych; dla młodzieży; dla wdów; dla wszystkich w zborze.

⁵⁷ Składka E zawiera tylko 4 karty (wszystkie pozostałe – 8), ale w tekście nie ma braków. Ten rozdział poprzedza Wirzbięta krótką przedmową (k. C7).

SPRUCHSAMMLUNG

Voluntas Patris
Vita aeterna
Dilectio Dei erga nos
Christi benigna invitatio
Mediator Christi

O DOSKONALENIU DUSZY

Vita aeterna
Voluntas Patris
Mediator Christi
Dilectio Dei erga nos
Christi benigna invitatio

Szereg fragmentów uzupełniono nowymi cytatami biblijnymi. Ustęp o charakterze eschatologicznym *Christi venturus iudex* Wirzbięta podzielił na 3 osobne części (k. D5v–D7). *Spruchsammlung* braci Otho został również znacznie poszerzony. Do nowych fragmentów należą: „*Armatura animi contra portas inferni*” (1 P 5), „*contra carnis illecebras*” (1 P 2; Rz 13) i „*contra mundi amorem*” (Jk 4; J 2); „*Fides, spes, charitas in Deum habenda*” (Syr 2); psalm 30; „*Poenitentia non procrastinanda cum sit incerta dies mortis*” (Łk 12; Prz 22; Syr 5); „*Poenitens vere speret misericordiam*” (Syr 23; Pwt 30); „*Aeternae damnationis suspecti, ni diligenter caverint*” (Łk 6).

W skład trzeciego rozdziału wchodzi także krótki porządek nabożeństwa z tekstem nicejsko-konstantynopolitańskiego wyznania wiary. Początek karty jest uszkodzony, dlatego nie da się odtworzyć tytułu tego fragmentu. Porządek nabożeństwa zamieszczano w elementarzach oraz w popularnych katechizmach dla dzieci i ludu bardzo sporadycznie. Z XVI-wiecznych źródeł można wymienić *Catechismus, to iest naukę naprzędniejszą* Jana Seklucjana (Królewiec: [Jan Weinreich], 1547)⁵⁸. W podręcznikach o zabarwieniu katolickim spotykamy ów porządek po raz pierwszy jako dodatek do polsko-łacińskiego wydania *Elementa puerilis institutionis. Pluribus in locis reformata, piisque orationibus ac Doctrina Christiana, nunc recenter aucta* (Kraków: Franciszek Cezary (młodszy), 1713)⁵⁹.

W trzecim rozdziale Wirzbięta przytacza ponadto dziesięcioro przykazań (na podstawie *Księgi Wyjścia*), a także ich krótką wersję wierszowaną, ale tylko po łacinie:

Unum cole Deum, nec iures vane per ipsum.
Sabbata sanctifices, habeas in honore parentes.
Non sic occisor, fur, moechus, testis iniquus.
Alterius nuptam, nec rem cipias alienam.

W nieco innej redakcji („*Unum crede Deum [...]*”) spotykamy ów dystych po raz pierwszy w poemacie dydaktycznym *Poeniteas cito peccator* słynnego angielskiego teologa Wilhelma de Monte (ok. 1140 – 1213)⁶⁰. Zamieszczano go w licznych utworach rymowanych o charakterze pouczającym⁶¹, a także w mszałach publikowanych na terenie Niemiec⁶². W wieku XVIII drukowano ten wierszyk cyrylicą i głagolicą

⁵⁸ K. X4v. W edycji z 1549 r. – k. R2.

⁵⁹ Bibl. Jagiellońska, Cim.0.1325.

⁶⁰ Edycja drukowana: *Poeniteas cito, cum commento: Libellus de modo poenitenti et confitendi*. [Paris]: Antoine Caillaut, [ok. 1492], k. d2.

⁶¹ Zob. *Joseps Sündenspiegel. Eine niederdeutsche Lehrdichtung des 15. Jahrhunderts*. Kommentierte Textausgabe von E. Schütz. Köln-Wien 1973, s. 344.

⁶² Zob. L. K. Walter, *Missale Moguntinum und Missale Romanum. Missalien in den Beständen der*

w elementarzach wydawanych przez Kongregację Propagandy Wiary dla katolików obrządku wschodniego⁶³.

Rozdział czwarty podręcznika Wirzbięty (k. F–F7v) zawiera ułożone z cytatów biblijnych przepisy, jak należy troszczyć się o ciało: „*Somnolentia fugienda*” (Prz 20), „*Lingua ne detrahat*” (Syr 28), „*Spurci sermones vitandi*” (Ef 4), „*Sermo frenandus*” (Prz 10; 13), „*Oculi a comptis auertendi*” (Syr 9), „*Aures audiant turpia*” (Syr 28), „*Manus labore exercendae*” (1 Tes 4), „*Pedibus quomodo utendum*” (Syr 4), „*Cor diligenter custodiendum*” (Syr 4), „*Affectus domandi*” (Ga 5), „*Exemplum humilitatis*” (Łk 1), „*Animae volentis solui a corpore precatio*” (kantyky Symeona). Ten wybór ustępów biblijnych przypomina tzw. reguły przyzwoitości (*Anstandsregeln*), spotykane w licznych utworach katechetycznych na terenie Niemiec, np. w książeczce niemieckiego humanisty związanego z poznańską Akademią Lubrańskiego, Krzysztofa Hegendorfera – *De instituenda vita et corrigendis moribus iuventutis paraenesis* (Haganoae: Johannes Secerius, 1529). Nie należą one *sensu stricto* do popularnego w XVI w. gatunku literatury o zasadach cywilizowanego zachowania się.

Rozdział czwarty podręcznika zamykają modlitwy: Jozafata przeciwko wrogom (2 Krn 20, 6–12), ofiarowanie się Bogu (inc. „*In manus ineffabilis misericordiae tuae commendo animam meam*” – tylko w wersji łacińskiej)⁶⁴ i pieśń błagalna Manasse, umieszczana jako zakończenie 2 Księgi Kronik, zaliczanej przez Kościoły protestanckie do apokryfów. Ciekawą paralelę stanowi słynna *Betbüchlein* Lutra, w której wydaniu z 1525 r. tekst „*Ein schön andächtigs Gebet des Königs Manasse von Jerusalem*” pełni funkcję modlitwy końcowej⁶⁵. Niewykluczone, że i w wypadku podręcznika Wirzbięty modlitwa ta zamykała całość⁶⁶.

Elementarz Wirzbięty z 1575 r. to dzieło oryginalne zarówno pod względem układu, jak i doboru ewentualnych źródeł. Do ich liczby, oprócz już wspomnianych mogła należeć i tzw. *Tabula z Brevis institutio de octo partibus orationis* (Augustae: Siluanus Otmar, 1522, k. 57–59v) Johannes Pinicianusa, nauczyciela z Augsburga. Zawiera ona m.in. spotykane u Wirzbięty: wierszyk „*Unum crede Deum [...]*” i wybór modłów liturgicznych („*Quomodo cum sacerdote ad missam orandum*”). Materiał „*Spruchbücher*” był przeznaczony do uczenia się go na pamięć; podręcznik Wirzbięty mógł służyć tym samym celom, łącząc naukę łaciny z duchową formacją młodych wyznawców Kościoła reformowanego.

Zaproponowany w podręczniku Wirzbięty model materiału religijnego nie zaadaptował się w Polsce na stałe. Stosunkowo niewiele zachowało się również elementarzy wzorujących się na *Enchiridion* Lutra. W wieku XVII mamy zaledwie 2 przykłady: podręcznik Pawła Głodnego (Paulus Glodius; 1531–1606), luterańskiego

Hofbibliothek und der Stiftsbibliothek Aschaffenburg. „Würzburger Diözesangeschichtsblätter” t. 62/63 (2001), s. 42–43.

⁶³ *Bukwar' stawianskij pismieny priepodobnago Kirilla sławianom episkopa napieczatan*. Wyd. 1: Rim 1739; wyd. 2: Rim 1753.

⁶⁴ Układ tej modlitwy jest bardzo podobny do *Modlitwy do wszystkich aniołów* Gertrudy MieszkoŃny, jakkolwiek nie tożsamy.

⁶⁵ Zob. Cohrs, *op. cit.*, t. 1, s. 8.

⁶⁶ W druku Wirzbięty brakuje końca. Modlitwa Manassesa obejmuje karty F6–F7v. Możliwe, że druk zawierał składki A8–F8.

pastora z Wrocławia⁶⁷, oraz niedatowany elementarz wrocławski z drugiej połowy stulecia⁶⁸. Liczbowo przeważały elementarze naśladowujące model katechezy parafialnej. Z czasem uzupełniano go mniej lub bardziej rozległymi katechizmami w postaci pytań i odpowiedzi. Kontynuacją tej dość konserwatywnej tradycji stają się w XIX w. tanie groszówki albo abecadniki dla ludu⁶⁹. Także w innych tradycjach konfesyjnych wybór tekstów religijnych wchodzących w skład elementarzy cechował się dużym konserwyzmem: ulega on nieznacznemu rozbudowaniu w XVII i XVIII stuleciu, ale jego część podstawowa pozostaje bez zmian. Ta obserwacja jest słuszna nie tylko dla obszaru chrześcijaństwa zachodniego⁷⁰, ale również i wschodniego⁷¹.

Abstract

MARGARITA A. KORZO Institute of Philosophy of the Russian Academy of Sciences,
Moscow

ON RELIGIOUS TEXTS IN 16TH C. POLISH PRIMERS

A characteristic feature of the early modern primers of all confessional shades was a combination of grammatical material with a fairly large selection of religious texts, which served a dual role: they contributed to religious consciousness formation of children and helped in acquisition of reading. A comparison of those selections allows to specify four models which dominated in the 16th century. The earliest one is the so-called liturgical model and the model of the medieval parish catechetical instruction (*Ortografia* (*Orthography*) by Stanisław Zaborowski, 1514–1515; *Nauka ku czytaniu Działkam* [...] (*A Study of Reading for Children* [...] by a Poznań printer Piotr Sextilis, 1556). The Reformation led to the creation of two more models: ABC-books, which followed *Small Catechism* of Martin Luther (*Nauka krótka ku czytaniu pisma polskiego*. Kraków: Jan Januszowski, the second half of the 16th century) and primers arranged in the genre of "Spruchbücher" (*Elementarz polsko-łaciński* (*A Polish-Latin Primer*). Kraków: Łazarz Andrysowicz, ca. 1550; *Elementaria institutio Latini sermonis, et pietatis Christianae*. Kraków: Maciej Wirzbięta, 1575). In the 17th and 18th centuries numerically dominated textbooks imitated the model of the medieval parish catechetical instruction, which has been extended in catechisms in the form of questions and answers.

⁶⁷ *Catechism: to iest Summa Wiary Chrześcijańskiej* [...]. Wyd. 3. Breslaw: Georg Baumann, 1615 (Bibl. Narodowa, XVII.2.560).

⁶⁸ [M. Gutthäter Dobracki (młodszy)], *Elementarz Szkoły Wrocławskiej Polskiej świeżo wystawionej, z nabożeństwem Ránym, południowym, y wieczornym, kwoli młodzi zápráwiájácej się w Polski język spisany*. Opis podręcznika i przedruk fragmentów: B. Kocowski, *Zagadkowy elementarz wrocławski*. „Rocznik Biblioteki Narodowej” t. 4 (1968).

⁶⁹ Zob. np. [J. K. Mikal], *Groszówka dla dzieci niechodzących do szkoły*. Tarnów: Józef Karnstädt, 1838.

⁷⁰ Zob. J. Müller, *Quellenschriften und Geschichte des deutschsprachigen Unterrichts bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts*. Mit einer Einf. von M. Rössing-Hager. Gotha 1882, s. 210 n. – I. Willke, *ABC-Bücher in Schweden. Ihre Entwicklung bis Ende des 19. Jahrhunderts und ihre Beziehungen zu Deutschland*. Lund 1965, s. 68. – H. Müller, *Fibel (ABC-Buch)*, s. 695.

⁷¹ Zob. M. A. Korzo, *O strukturze i sodierzaniu bukwarnych katechizisow moskowskoj pieczati XVII – naczata XVIII wieka*. „Sławianowiedzenie” 2005, nr 2.